

Ніколаєнко Я. М.

м. н. с. відділу соціокультурних комунікацій
та міжнародних зв'язків
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

МІЖНАРОДНИЙ КНИГООБМІН В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

В історичному аспекті висвітлено основні процеси бібліотечного міжнародного книгообміну в Україні. Здійснено огляд діяльності центральних книгозбірень України в процесі формування книгообмінних зв'язків у різні історичні періоди.

Ключові слова: бібліотеки, комплектування фондів, обмінний фонд, бібліотечний книгообмін, міжнародний документообмін.

Постановка проблеми. Головною функцією будь-якої бібліотеки є забезпечення користувача документами, в яких він зацікавлений. Реалізації цієї мети підпорядкована вся діяльність бібліотеки. Комплектування фонду – це складний і дуже важливий процес, від якого залежить можливість бібліотеки щодо виконання своєї основної функції. Обмінний фонд (ОФ) є одним з каналів, що забезпечує функціонування бібліотеки як відкритої соціальної системи.

Існує кілька форм взаємодії бібліотек, що забезпечують оптимальний документорозподіл, зокрема, безоплатна передача, продаж, документообмін. Розрізняють два види книгообміну – внутрішній і міжнародний. Внутрішній документообмін полягає в передачі творів друку в постійне користування з однієї бібліотеки в іншу. Міжнародний документообмін здійснюють на основі взаємокорисних двосторонніх і багатосторонніх міждержавних договорів та угод, укладених безпосередньо між бібліотеками або науковими установами різних країн.

Книгообмін між бібліотеками є важливим джерелом поповнення бібліотечних фондів і може становити більше половини загальної кількості літератури, яку отримують бібліотеки. Внаслідок застарівання інформації в бібліотеках безперервно утворюються частини фондів, які містять мало використовуваних видань. Значна кількість таких видань зберігає потенційну цінність для читачів інших бібліотек. З настанням ери цифрових технологій проблеми, пов'язані з книгообміном, помітно актуалізувались.

У вітчизняних професійних виданнях останніх десятиліть темі книгообмінних зв'язків між бібліотеками та установами частково присвячені дослідження таких фахівців як Р. Красій [1] – вивчає комплектування бібліотек НАН України, Н. Кунанець [2] та Є. Максимова [3] – розглядають формування фондів львівських наукових бібліотек через книгообмін, Н. Малолетова [4–6] – досліджує книгообмінні зв'язки Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Л. Нечепоренко [7] – вивчає досвід міжнародного книгообміну Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету, Я. Чепуренко [9] – аналізує історичні процеси розвитку міжурядових угод і конвенції в сфері обміну офіційними виданнями. На жаль, ще недостатньо праць з питань виникнення і розвитку бібліотечного

книгообміну в Україні загалом. Тож метою публікації є дослідження й узагальнення основних етапів генезису та еволюції бібліотечного книгообміну в Україні

Виклад основного матеріалу. У формуванні найпотужніших фондів бібліотек важливе місце належить міжнародному книгообміну, який є провідним напрямом діяльності наукових бібліотек світу. На думку Р. Красій, переваги міжнародного книгообміну перед іншими джерелами комплектування полягають у тому, що він є безвалютним джерелом, оперативним в отриманні іноземної літератури без посередництва експортних та імпорتنих фірм, забезпечує виданнями, що не надходять у книготорговельну мережу, дає можливість за рахунок дублетів задовольняти потребу в новітній науковій інформації [1]. Яким же чином здійснювалися книгообмінні зв'язки, зокрема міжнародні, у різні історичні періоди становлення центральних книгозбірень України?

Згадки в історичних джерелах XIV–XV ст. про придбання літератури для бібліотек за кордоном та їх переписування в зарубіжних бібліотеках можна вважати зародженням міжнародних книгообмінних зв'язків. У XVIII ст. такий обмін став звичною практикою поповнення бібліотечних фондів.

Зокрема, Н. Кунанець [2, с. 17, 19] зазначає, що в 1895 р. встановленню книгообмінних зв'язків у місті Львові, книгозбірні Наукового товариства імені Т. Шевченка та Головної бібліотеки Товариства „Просвіта” сприяли М. Грушевський, І Франко, Ф. Вовк та А. Кримський, які особисто надсилали листи із зверненням до наукових інституцій світу. Центральна педагогічна бібліотека товариства „Взаємна поміч українського учительства” активно співпрацювала з іншими бібліотеками, а його Педагогічно-наукова комісія забезпечувала організацію книгообміну з редакціями, інституціями, авторами за межами країни. Педагогічна бібліотека товариства „Просвіта” отримувала за обміном періодичні видання українською та іншими мовами.

З XVIII ст. ведення книгообміну в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету закріплено „Правилами для бібліотек Харківського університету”. Близько сотні примірників фундаментального видання „Записки Императорского Харьковского университета” виділялися для обміну на іноземні видання в 1874 р. [7, с. 23]. Це єдина бібліотека вишу в місті Харкові, яка здобула право безпосереднього прямого книгообміну з зарубіжними організаціями (минаючи Мінвуз УРСР). Проте значні труднощі в Центральній науковій бібліотеці виникали в отриманні дозволу Управління з охорони державних таємниць у друці Харківського облвиконкому.

Згодом у 1920 р. Радою народних комісарів РСФРР ухвалено рішення про заборону вивозу наукової літератури за кордон без спеціального дозволу, що вплинуло і на розвиток книгообмінних зв'язків. У 1921 р. в Москві створено Центральну міжвідомчу комісію із закупівлі та розподілення закордонної літератури (КОМІНОЛІТ), яка координувала ввезення літератури. Саме на цю комісію покладалося збирання всіх заявок на закордонну літературу, яка після розгляду й затвердження направляла відповідне рішення до Наркомату зовнішньої торгівлі. Комісія складала також показники найбільш цінної

закордонної літератури з наданням інформації про бібліотеку. Встановлений порядок отримання наукової літератури був єдино можливим офіційним шляхом та підкріплювався дискримінаційними санкціями. Усі установи та особи, які купували або отримували закордонну літературу поза встановленою процедурою, мали нести відповідальність за законом.

12 липня 1925 р. Всесоюзній Академії наук надано право виписувати літературу безпосередньо на свою адресу на пільгових умовах, оминаючи Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Відповідною постановою Укрголовнауки підготовлено аналогічний наказ щодо Української академії. 5 грудня 1925 р. Президія Укрголовнауки передала проект постанови про надання ВУАН, Всенародній бібліотеці України у м. Києві (нині – Національна бібліотека імені В.І. Вернадського) та Українському науковому інституту книгознавства права безмитного та безцензурного одержання літератури.

Малолетова Н. у своїх дослідженнях визначає такі хронологічні періоди у формуванні розвитку міжнародних книгообмінних зв'язків Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [5]. *Довоєнний* період (1918–1941 рр.), який характеризується становленням і визнанням у світі Української академії наук, зростанням авторитету НБУВ у міжнародному бібліотечному середовищі, переходом від розрізненості й отримання випадкових видань до налагодження системи централізованого комплектування фондів іноземною літературою. *Воєнний* період (1941–1945 рр.), для якого притаманні труднощі, пов'язані з війною та евакуацією до Уфи, всі дії щодо налагодження міжнародного книгообміну здійснювали через посередництво Книжкового відділу АН СРСР, В/О „Міжнародна книга” Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна та ВТКЗ. У *період відновлення* (1946–1955 рр.) документообмін здійснювали через посередництво БАН СРСР у Ленінграді. З другої половини 1955 р. НБУВ вже має дозвіл на проведення самостійного книгообміну з країнами народної демократії. У *період активної діяльності* (1956–1990 рр.) НБУВ надано право безпосереднього книгообміну з усіма країнами світу, виділено достатньо коштів як на передплату за валютні асигнування, так і на потреби міжнародного документообміну. На цьому етапі відбувається інтенсивне формування фондів іноземної періодики бібліотек мережі НАН України. *Сучасний період* (з 1991 р. і дотепер) характеризується тим, що упродовж нього відбуваються процеси спаду надходжень зарубіжної літератури, що зумовлено низкою причин, насамперед, суспільно-політичними змінами в країні і пов'язаною з цим реорганізацією системи фінансування. Разом з тим у зв'язку із серйозними змінами у світовому інформаційному просторі, поширенням нових видавничих, бібліотечних технологій, Інтернету централізоване комплектування бібліотек мережі Національної академії наук України зарубіжною літературою протягом останніх десятиріч дедалі більше орієнтується на передплату доступу до електронних ресурсів провідних світових видавничо-інформаційних центрів. Загалом у період панування більшовицької ідеології дуже важко було виробити механізм формування бібліотечних фондів іноземною літературою .

Я. Чепуренко розглядає питання історії розвитку процесів міжурядових угод щодо організації документообміну офіційними виданнями і акцентує свою

увагу на „Конвенції про обмін офіційними виданнями і урядовими документами між державами”. В Україні цей документ відповідає чинному законодавству України згідно із Законами України „Про правонаступництво України” (1991), „Про міжнародні договори України” (2004), а також Постанови Верховної Ради України від 17 вересня 1992 р. „Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів” (1992) [9. с. 22].

Висновки. Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що міжнародний книгообмін є досить складною і багатофункціональною бібліотечною підсистемою. Протягом багатьох років міжнародний книгообмін посідає важливе місце в комплектуванні фондів бібліотек. Партнерські відносини та книгообмін між бібліотеками й установами Львова, Києва, Харкова з різними вітчизняними та закордонними закладами, установами відігравали велику роль у формуванні фондів цих книгозбірень, дозволяли отримувати нову, актуальну літературу. У різні часи міжнародний книгообмін був і залишається важливим джерелом поповнення бібліотечних фондів цінними іноземними виданнями.

Список використаних джерел

1. *Красій Р.* Комплектування бібліотек НАН України зарубіжними періодичними виданнями в сучасних умовах / Р. Красій, Н. Малолетова, О. Полякова // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського [та ін.]*. – Київ, 2011. – Вип. 29. – С. 98–100.
2. *Кунанець Н.* Формування фондів наукових книгозбірень Львова шляхом книгообміну в кінці XIX – на початку XX століття / Н. Кунанець // *Бібл. планета*. – 2011. – № 2. – С. 17–19.
3. *Максимова Є.* Комплектування фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України іноземними виданнями: історія і сучасність / Є. Максимова // *Іноземна книга у Львові : зб. матеріалів міжвідом. семінару (6 листоп. 2001 р.)*. – Львів, 2005. – С. 32–39.
4. *Малолетова Н. І.* Книгообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського з бібліотеками та науковими установами Австрії / Н. Малолетова // *Бібл. вісн.* – 2011. – № 3. – С. 27–32.
5. *Малолетова Н. І.* Міжнародний книгообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1918–2008. Започаткування. Становлення. Розвиток / Н. І. Малолетова, Р. Л. Красій ; [редкол.: О. С. Онищенко та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2009. – 143 с.
6. *Малолетова Н. І.* Централізоване комплектування зарубіжними періодичними виданнями бібліотек НАН України: історичний огляд / Н. Малолетова, О. Полякова // *Бібл. вісн.* – 2012. – № 6. – С. 20–31.
7. *Нечипоренко Л.* Міжнародний книгообмін: із прошлого, сквозь настоящее, в будущее / Л. Нечипоренко // *Бібл. форум України*. – 2008. – № 3. – С. 22–24.
8. *Ткаченко В. В.* Інформаційні зв'язки української науки із закордоном у міжвоєнний період (1920–1939 рр.) / В. В. Ткаченко // *Гілея : наук. зб. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]*. – Київ, 2007. – Вип. 10. – С. 19–26.
9. *Чепуренко Я. О.* До історії розвитку керівних принципів обміну офіційними виданнями: міждержавні угоди і конвенції / Я. Чепуренко // *Вісн. Кн. палати*. – 2007. – № 1. – С. 20–23.

Николаенко Я. Н.

Международный книгообмен в Украине: историческая ретроспектива

В историческом аспекте освещены основные процессы библиотечного книгообмена в Украине. Осуществлен обзор деятельности центральных библиотек Украины в процессе формирования книгообменных связей в разные исторические периоды.

Ключевые слова: библиотеки, комплектование фондов, обменный фонд, библиотечный книгообмен, международный документообмен

Nikolaenko Y. M.

Library book exchange in Ukraine: a historical retrospective

The article represents the basic processes of library book exchange in Ukraine in a historical aspect. The review of activities of central libraries of Ukraine in the process of forming of book-exchange relations in different historical periods is provided.

Keywords: libraries, acquisition of library funds, exchange funds, library book exchange, international document exchange.

УДК 025.2:[026:37](477-25)(091)''1869/1926''

Орищенко І. О.

канд. іст. наук, с. н. с. сектору рідкісних видань
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

**ФОРМУВАННЯ ФОНДУ
ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО: ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД
(1869–1926 рр.)**

На основі аналізу масиву рідкісних видань XIX – початку XX ст. та бібліографічного наповнення каталогів, виданих бібліотеками Харківського товариства поширення в народі грамотності, встановлено наявність культурно-історичного зв'язку між структурними одиницями товариства та сучасним фондом Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: рідкісні видання, каталоги, бібліотеки, Харківське товариство поширення в народі грамотності, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського.

Постановка проблеми. В умовах постійних суспільно-політичних, економічних, та культурно-історичних трансформацій, характерних для історії України XIX – першої третини XX ст. організація, діяльність і правонаступність наукових та просвітницьких закладів є цікавим простором для дослідників. Зокрема, бібліотечна справа мала важливе значення як складова культурного-просвітницького розвитку. Сьогодення ставить перед дослідником завдання: розкриття найважливіших сторінок української історії. Першочерговою метою дослідження є визначення джерел надходження літератури, що склала основу фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського. Джерелами дослідження є насамперед каталоги бібліотек, видані за сприяння Харківського товариства поширення в народі грамотності (каталоги бібліотеки Правління Харківського товариства поширення в народі грамотності, Довідково-педагогічного бюро, 2-ї та 3-ї безкоштовної бібліотеки-читальні).

Виклад основного матеріалу. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності неодноразово висвітлювалась у наукових